

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціологічні аспекти дослідження

Коли історія як наука виходить за межі позитивістського дослідження подієвої канви національної історії і зорієнтовується на вивчення свідомості учасників історичного процесу, вона не може не залучати до власного методологічного інструментарію надбань суспільних наук. Звичайно, що пошуки, пов'язані з визначенням стадії соціально-цивілізаційної зрілості соціуму Української козацької держави, зі з'ясуванням змісту ідентичності тієї чи іншої суспільної верстви потребують знань з етнонаціології.

Вважаємо, що одним з центральних питань, які постають сьогодні на перетині історичної науки та етнонаціології, є визначення часу виникнення української нації. Залежно від того, на яких позиціях перебувають історики, — примордіалістських, переніалістських, схильних до концепції “нації до націоналізму” чи модерністських¹, — корені національного життя вони шукають відповідно у природі людини, глибині неписаної історії, у століттях, що передували новітнім часам, чи максимум в останніх десятиліттях XVIII ст. Причиною таких розбіжностей є ті прояви життя суспільства, які беруться до уваги істориками: “Модерністи зосереджуються на політико-економічних компонентах, примордіалісти — на культурних, лінгвістичних, географічних, соціально-психологічних тощо”².

Якщо на Заході розмежування між поглядами названих двох груп істориків стосовно часу виникнення нації, можливо, й можна здійснити за допомогою, образно кажучи, “хронологічної прямої”, то в сучасній українській історичній науці лінія розподілу має виглядати, щонайпростіше, “зигзагоподібною”. Нас запевняють етнонаціологи: “Унікальність і водночас біда української націогенези полягає в тому, що вона поєднує в собі досвід формотворення “старих” і “нових” націй. Все це робить український націогенез надзвичайно складним процесом”³. Ми погоджуємося з даним твердженням з огляду на те, що “український народ протягом XVII—XVIII ст. двічі здійснив соціально-структурний перехід зі стану народу “неісторичного” до “історичного” і, навпаки, як наслідок “ті два варіанти, якими здійснювався національно-визвольний рух у Східній Європі протягом XIX ст. (маються на увазі метод історичного легітимізму та альтернативні йому етнокультурні й лінгвістичні прийоми⁴) в Україні-Гетьманщині протягом XVIII—XIX ст. один одного замінили”⁵.

За таких обставин у “надзвичайно складний процес” перетворюється й історичне дослідження як окремих питань, так і української націогенези в цілому. Висловлюючи власні погляди щодо них, ми свідомо утримувати-

мемося від категоричних формулювань. Вважаємо, що будь-яка категоричність (а хотілося, щоб вона за своїм змістом насамперед була академічною) за сучасного рівня розвитку етнології як в Україні, так і у світі є передчасною (якщо взагалі колись може мати місце), оскільки ще не існує загальноприйнятого визначення нації.

Так, дослідник історії української модерної нації Я. Грицак визнає: “Ми повинні змиритися з тим, що у принципі нема жодного задовільного означення нації. Як зауважив наприкінці минулого століття один з теоретиків з питань національних процесів Вольтер Бейджгот, “ми знаємо, що це (нація. — Я. Г.) таке, поки нас не питають про це, але ми не можемо швидко пояснити або визначити її”. На жаль, за останніх сто років ситуація у науці майже не змінилася. Дуже важко знайти критерії, які дали б можливість з певністю сказати, в якому моменті потенційна протонація перетворюється у власне націю”⁶. Подібним чином висловлюється й етнолог Е. Гобсбаум, стверджуючи, що сьогодні “зовсім неможливо вказати скільки-небудь задовільний критерій, який дозволив би нам визначити, які саме з численних людських спільностей повинні носити ярлик “нації”⁷. Проаналізувавши ряд класичних визначень нації, вчений прийшов до висновку, що “суб’єктивні і об’єктивні визначення недосконалі і загоняють нас до глухого кута”. Тому, на його думку, “найрозумнішою вихідною установкою для дослідника є в даній області агностицизм”. У своїй роботі він відмовився від будь-якого “апріорного” визначення нації, обмежившись робочою гіпотезою: “Всіляке достатньо велике людське співтовариство, члени якого сприймають себе як “націю”, буде розглядатися у цій якості і нами”⁸.

Вважаємо, що такий підхід може бути застосованим лише до вивчення модерних націй. У складнішому становищі знаходяться дослідники доби Української козацької держави. Адже тоді термін “нація” хоча і вживався особливо активно протягом XVIII ст., але з певними відмінностями від модерного розуміння. Зважаючи на це, Б. Крупницький свого часу застерігав: “Але завжди треба пам’ятати, що XVIII вік був періодом станової державності і станового поняття “нації”. Коли для народників XIX віку “нація” була народом без еліти, то для державників XVIII віку “нація” була до певної міри еліта без народу. У практичному житті, щоправда, поняття “нації” було ширше, ніж еліта, хоч і не всеохопне”⁹.

В цілому, зважаючи на цілий ряд застережень, сучасні автори історичних праць про Україну-Гетьманщину вимушені доводити своє право на застосування понять “нація”, “національний” до тогочасних подій, процесів та явищ.

Причини такого, скажемо, дещо “ущемленого” становища даної групи дослідників містяться не лише у особливостях об’єкта вивчення. Крім ґносеологічних аспектів питання, доводиться враховувати й особливості функціонування української історичної науки за тоталітарного минулого. Внаслідок монополії “єдино правильного вчення” у системі радянської освіти й науки переважна більшість сучасних науковців у питанні про час виникнення та становлення націй формувалися і сьогодні продовжують свої пошуки як модерністи. Проте ми ні в якому випадку не намагаємося стверджувати, що вони і сьогодні тримають на озброєнні радянсько-марксистський методологічний арсенал. Сучасні українські модерністи послуговуються методологією, прийнятою у світі.

Пов’язуючи тоталітарне минуле з сучасним українським модернізмом, ми маємо на увазі ту обставину, що одним з наслідків панування тогочасної ідеології для сучасної історичної науки є помітне домінування модернізму як напрямку вивчення минулого української нації. Партійно-

державне регулювання роботи історичних наукових осередків здійснювалося таким чином, що дослідженнями доновітніх часів займалося максимально вузьке коло фахівців. Основні зусилля наукового історичного загалу відмобілізувалися на вивчення історії, починаючи з XIX ст. Такою можливістю зосередитися на історії дорадянського часу історики мали б, очевидно, завдячувати перетворенню марксизму в Росії на націоналізм. Як переконливо довів Р. Шпорлюк, “більш приховано в ленінському варіанті й відвертіше у сталінському марксизм-ленінізм явно трансформувалася в доктрину національного визволення”¹⁰.

З початком чергового етапу еволюції радянського політичного режиму в середині 50-х рр. виникли певні умови для вивчення історії “неросійських народів”. І хоча у цих працях “в цілому втілювалася офіційна російськоцентристська концепція історії”¹¹, сучасні російські історіографи визнають, що офіційні звинувачення у націоналізмі на адресу дослідників історії народів СРСР були небезпідставними: “Національний історик робив свою справу: з різним ступенем усвідомленості в обставинці панування моноідеології культивував і утримував окремі фрагменти “своєї історії”¹².

Зрозуміло, що за названих обставин погляди на українську націю могли існувати лише як модерністські. Інші придушувалися силою влади. Прикладом тут може стати знищення тиражу монографії К. Гуслістого 1972 р.¹³

Сьогодні серед перших речників немодерністського бачення націогенезу — Я. Дашкевич, Л. Залізняк, Я. Ісаєвич, А. Пономарьов. Існування національної свідомості (ідентичності) у XVI—XVII ст. визнають Я. Грицак, О. Гуржій, С. Плохій, В. Смолій, В. Степанков, В. Щербак та ін.*

Поширенню немодерністського підходу в сучасній українській науці, безумовно, посприяли й напрацювання діаспорних історіософів та істориків. Насамперед ми маємо на увазі І. Лисяка-Рудницького, який запропонував оригінальну схему взаємодії “континуїтетного” народу з “дискретною” нацією. Йому належать полемічно загострені, але не позбавлені об’єктивності (особливо з огляду на ситуацію, що склалася стосовно означеності колишньої та й сучасної громадськості з історією до XIX ст.) слова: “Для культурного загалу все, що старше від Котляревського, фактично лежить потойбіч інтелектуального горизонту”¹⁴. На зміцнення немодерністського підходу працюють й висновки З. Когути: “Моя позиція полягає на тому, що будь-яке дослідження сучасного українського національного будівництва мусить брати до уваги роль української політичної одиниці XVIII ст., яку сучасники називали Малоросією, а історики пізніше дали назву — Гетьманщина”. Тут же історик підкреслює, що корені останньої сягали аж 1648 р.¹⁵ Подібні висновки робить й Ф. Сисин: “Якщо учений-соціолог швидше віддасть перевагу 1800 рокові як початковій точці сучасного українського національного будівництва, спеціаліст з історії ранньої модерної Європи має право стверджувати, що сучасне національне будівництво в Україні почало формуватися ще за 100 років до повстання (1648 р.— О. С.) і що саме повстання дало могутній поштовх для творення сучасної української нації”¹⁶.

Свій вплив справляють і праці західних дослідників у сфері етнонаціології. Так, зокрема, Е. Гобсбаум наголошує: “За певних умов подібні рухи (проти іноземних загарбників. — О. С.) могли закласти основи більш

* Детальніше питання історіографії викладено: К а с ь я н о в Г. Теорії нації та націоналізму. Монографія. — К., 1999. — С. 264—273, 281—288 і О н и щ е н к о І. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). Монографія. — К., 1997. — С. 101, 117—137.

ширшого національного патріотизму, як наприклад, в гуситській Богемії... або на воєнних кордонах християнських держав в середовищі озброєних вільних селян (прикладом служать згадані вище козаки)”¹⁷ (Стосовно козаків Е. Гобсбаум робить висновок на основі аналізу “Сказания об азовском осадном сидении” — зразка “поетичної творчості донських козаків середини XVII століття”¹⁸.)

Проте і досі ми спостерігаємо в Україні майже непохитне домінування модерністів. На це з усією очевидністю вказує нещодавно виданий Ю. Павленком навчальний посібник, присвячений історії світової цивілізації. Оскільки примордіалізм на фоні модернізму залишається непомітним, його здобутки, цілком природно, не беруться до уваги авторами навчальної літератури. Ю. Павленко, зокрема, стверджує: “Серед фахівців не викликає заперечення той факт, що передові країни Західної Європи вступили на шлях формування націй у XVII—XVIII ст., хоча подекуди передумови для цього існували з XVI ст.”¹⁹ В Україну ж національна ідея змогла прийти лише після французької революції: “...У першій половині XIX ст. вона поширилася серед переважної більшості відсталіх порівняно з голландцями, англійцями та французами народів Центральної, Південної, а незабаром і Східної Європи та християнського Закавказзя”²⁰.

Як бачимо, у попередній цитаті беруться до уваги висновки примордіалістів західних, та зовсім не відображаються погляди українських. Вважаємо, що нечисленність прихильників примордіалізму, слабка розтиражованість їх поглядів шкодить і модерністській школі. Практична відсутність опонентів спричиняє виникнення у їхньому колі проявів метафізичності. На такий недолік звертає увагу Г. Касьянов. Він стверджує, що модерністи певною мірою абсолютизують дискретність у розвитку націй, проявляють прагнення протиставити модерну національну епоху попередньому періоду розвитку людства²¹. Ту ж саму думку підтримує й В. Лісовий, у вигляді метафори формулюючи, що нації будуються не на розчищених майданчиках історичного простору і часу²².

Метафізичність себе проявляє і в тому, що певний рівень функціонування національної свідомості, який за своїми проявами не відповідає характеристикам модерної нації, отримує ярлик “незавершеності”²³. З нашого погляду, це означає, що замість того, щоб розглядати націю як процес і вивчати національне життя таким, яким воно склалося на час свого існування, окремі дослідники дивляться на нього з позицій певного ідеального стану, котрого той чи інший соціум має досягти. Врешті, такий підхід для істориків неможливий через порушення принципу історизму, оскільки він передбачає розгляд конкретних історичних подій, процесів, явищ крізь призму критеріїв наступних історичних епох.

Не позбавлена певної однобічності і вже цитована думка Ю. Павленка з визначенням хронологічних рамок поширення національної ідеї на території України. Автор визнає можливість впливу західної національної ідеї у XIX ст.²⁴ (хоча тоді наша земля вже була відгороджена від європейського впливу Росією) і не припускає думки, що вплив тих же ідей міг чинитися на Україну і за попередніх століть. Тим більше, що тоді Україна перебувала у безпосередніх контактах із Заходом, а цілий ряд українських істориків доводить, що процес українського націотворення “відбувався синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі”. Зокрема, вони наголошують, що “церковні рухи і козацькі війни XVI—XVII ст. є українськими аналогіями загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності — національної свідомості”²⁵.

Одну з причин ігнорування і певного взаємного протиставлення поглядів названих груп істориків, вважаємо, слід шукати сьогодні у нерівно-

мірності вивчення різних етапів соціально-цивілізаційної еволюції людства у перспективі “етнос — нація”. Точніше, сьогодні історики мають ситуацію, за якої ця перспектива визначається лише за допомогою крайніх точок: “етносу” й “нації” (під якою розуміється нація модерна).

Засновник концепції етногенезу в українській суспільно-політичній думці О. Бочковський визначав етнос (“нарід”)* як “первісне живло суспільного життя... природну біологічну дійсність” або, образно формулюючи, називав етнос “гусеницею”, а націю — “мотилем”²⁶. З подібних позицій витлумачують сутність поняття “етнос” і сучасні етнологи, розглядаючи його як наслідок стихійного процесу самоорганізації людей, вирішальними чинниками котрого була “природна потреба людей у об’єднанні з метою самозбереження та самоідентифікації”²⁷, як “сталий колектив людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки”²⁸. Російський дослідник Л. Гумільов вважав етносом групу людей, що пристосувалася до визначеного (конкретного) ландшафту в момент свого виникнення²⁹, як “специфічну форму існування виду *Homo sapiens*”, а етногенез — як “локальний варіант внутрішньо-видового формотворення, визначуваний сполукою історичного і хормомічного (ландшафтного) факторів”³⁰.

Відносно поняття модерної нації сьогодні, як уже зазначалося, єдиної думки немає. Проте переважна більшість західних та вітчизняних дослідників погоджується з тим, що існування нації неможливе без суб’єктивного почуття єдності, визначуваного по-різному: “колективною солідарністю”, “почуттям спільності”, “щоденним племісцитом”, “національною свідомістю”³¹, “активною поставою її членів, їхньою волею бути суверенним політичним колективом”³² та ін.**

З огляду на наше бачення змісту визначень етносу і нації, впадає у вічі той факт, що розміщені поряд два етапи соціально-цивілізаційної еволюції описуються за допомогою типологічно різнорідних характеристик. А серед низки питань, котрі сьогодні постають перед етнонаціологами, істориків найбільше цікавить, яким чином відбувається перехід від “народу” до “нації”: безпосередньо чи через певний проміжний етап. Сьогодні етнонаціологи визнають, що остаточно дане питання, як і похідні від нього, “можна було б розв’язати після проведення цілого ряду спеціальних досліджень етноісторичного, етнополітичного, етнологічного плану”³³.

Недостатня дослідженість соціально-цивілізаційної еволюції у рамках етносу, розуміння нації виключно як модерного соціально-політичного і

* Словом “народ” ми позначимо загальне поняття соціуму на будь-якій стадії його соціоцивілізаційної еволюції. Терміном “нація” — соціум на певній стадії еволюції. Таке розмежування пояснюємо тим, що у сучасній літературній мові під словом “народ” розуміється і населення певної країни, і нижчі соціальні верстви — на противагу еліті, і соціуми з яскраво вираженими етнографічними ознаками (оскільки воно є абсолютним синонімом грецькому “етносу”). У сучасному політичному дискурсі під терміном “народ” нерідко маються на увазі нації, як це, до речі, було прийнято і у XIX ст. Пригадаймо відомий вираз, що застосовувався саме до процесів націостановлення у Європі: “весна народів”. Нарешті, “народ” — однокореневе з “рід”. Додамо, що саме у такому семантичному підпорядкуванні бачив визначені поняття І. Франко, привертаючи свого часу увагу громадськості до потреби “відродити з величезної етнічної маси українського народу — українську націю, цільний культурний організм” (цит. за Г н а т е н ю к П. Н. Национальный характер: мифы и реальность. — К., 1984. — С. 46).

** Деталізований виклад засадничих уявлень про націю вітчизняних дослідників міститься у праці І. О. Кресіної “Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз” (К., 1998. — С. 96).

культурного феномена породжує постійну підміну понять “етнос” і “нація”. Для прикладу наведемо таке твердження: “Давньоруська держава стала важливим чинником і водночас результатом розвитку українського етносу. Не ототожнюючи історію народу з історією держави, не можна не бачити їхнього тісного взаємозв’язку, більше того — неможливості **етносу** (підкреслення у цитаті наші. — О. С.) на певному етапі свого поступу продовжувати його поза інститутом **національної** державності. Водночас рівень **національної** державності є певним свідченням, нехай і опосередкованим, рівня розвитку **етносу** і його **національної** свідомості”³⁴. Виходячи з нашого сприйняття, в даній цитаті, крім уже зазначеного нами недоліку, відчувається також потреба виділити у еволюції “етносу” певний відрізок, до якого були б застосовувані поняття “національна державність”, “національна свідомість”.

Щоб дещо прояснити сутність механізму переходу від етносу до нації, вважаємо, що дослідникам варто уважніше придивитися до сутності того процесу, який в етнологічних дослідженнях називають етапом “етногенези”, відводячи для нього часовий проміжок у більш ніж тисячоліття: VIII—XVIII ст.³⁵ Саме протягом цього історичного періоду в етнічному бутті мав відбутися той якісний стрибок, який створював перспективи для витворення нації.

Оскільки нація визначається насамперед як уявлена, усвідомлена спільність, то у перспективі “етнос—нація” нас мають цікавити зміни, що відбувалися у світосприйнятті етнічних спільнот. У найзагальнішому вигляді етнічне світосприйняття полягає в прийнятті суб’єктом комплексу буттєвості як данності, коли “предметний світ конкретної культури “захоплює” індивіда”³⁶, і він — “Я-індивід” — усвідомлює себе цілком підпорядкованим якомусь згори заданому сенсу, цілковито розчиненим у своїй покровній групі, поглиненим нею”³⁷.

Така характеристика етнічного світосприйняття зумовлюється тим, що дійсність, пануючи над людиною, “вростає” в неї, “захоплює” її, оскільки “перевищує рівень її можливостей, її суб’єктності”³⁸. Як наслідок, етноси у своєму світосприйнятті постають синкретично цілісними людськими спільнотами, де люди себе самоусвідомлюють на рівні архетипу: “Ми—Вони”, а їхню свідомість слід визначати як “індивідуально-групову”³⁹.

Історичні процеси, що працюють на посилення суб’єктних можливостей людини, ведуть до розщеплення синкретично єдиного етносу. Він розсипається на атоми, котрими можуть виступати або “Я-особистості” (самостверджені на усвідомленні значимості свого соціального стану завдяки приналежності до певного станово-професійного або іншого корпоративно-згуртованого елемента суспільної структури), або на “Я-індивідуальності” (базовані на усвідомленні себе як реально визнаного вищого сенсу суспільного буття, як суб’єкта, соціальний статус котрого розчинений в його суб’єктивній самоцінності)⁴⁰.

Атомарність етнічного соціуму забезпечує визначальну передумову для утворення цілого ряду соціальних спільностей, які ґрунтуються на індивідуальності: тієї ж атомарної етнічної, територіальної, визначеної за критерієм соціально-структурного поділу — кастової, станової, класової чи, врешті, загальнолюдської.

Позбавлені будь-якої, неминує детермінованої природними обставинами, невідомої співналежності будь-якому цілому, “виступаючи самі собі цілісністю, самодостатньою одиницею”⁴¹, індивіди можуть утворити й національну спільність. Ми підкреслюємо, що лише можуть утворити за

певних сприятливих умов, але не створюють автоматично, оскільки в суспільстві ніякі зміни не відбуваються й ніякі закономірності не проявляються самі собою, без цілеспрямованих зусиль соціальних суб'єктів. Тому й національна атомістична спільність може виникнути лише “як продукт людських переконань, пристрастей і нахилів”⁴², а функціонувати спроможна, за афористичним порівнянням Е. Ренана, як “щоденний плебісцит”⁴³ з приводу спільних політичних, культурних, економічних інтересів.

Ведучи мову про перехід від синкретичного етнічного світо-, точніше, соціосприйняття до атомістичного, методологічно ми прагнемо спертися на висновок сучасної соціології про діалектичну єдність суспільства, що ґрунтується одночасно як на процесах диференціювання, так й інтегрування. На думку сучасних етнонаціологів, “жодне суспільство чи суспільне явище не розвивається поза таким взаємозв'язком”⁴⁴. Тому обов'язково зазначимо, що й атомізовані етноси та витворені на їх базі суспільно-історичні спільності не втрачають соціал-органічних зв'язків невідільної співналежності⁴⁵. З атомізацією етносу ці зв'язки не заперечуються і не зникають, а продовжують відігравати важливу роль у процесах консолідації людських спільнот, хоча й змінюють ряд своїх характеристик. У межах вплетеності індивіда в життєдіяльність етносу вони постають як відношення “неіндивідуалізоване, досуб'єктивне, дорефлексивне”, у рамках належності до нації — як “індивідуалізоване, суб'єктивне, рефлексивне”⁴⁶.

Таким чином, атомізація виступає процесом, що працює одночасно як на розрив через усвідомлення окремішнього, свого, так і на усвідомлене прагнення до об'єднаного захисту спільних інтересів, котрі є не чим іншим як спільним в їх окремішніх інтересах, а їх реалізація більшою чи меншою мірою усвідомлюється як запорука реалізації інтересів окремих, часткових, партикулярних, приватних. Висловлене дає можливість побудувати певну схему співвідношень між стадіями соціально-цивілізаційної еволюції та характером соціальних зв'язків:

власне етнос — соціал-органічні невідрефлексовані зв'язки;

атомізований етнос — атомарні та соціал-органічні невідрефлексовані;

домодерна нація — атомарні (у всіх), соціал-органічні відрефлексовані (у еліти), соціал-органічні невідрефлексовані (у решти);

модерна нація — атомарні та соціал-органічні відрефлексовані.

Дослідження етнологів, щойно використані нами для викладеної схеми, вважаємо, узгоджуються з оригінальною концепцією І. Лисяка-Рудницького. Ґрунтуючись на генетичному взаємозв'язку народу (“одиниці етнічної”) та нації (“одиниці політичної”) як відповідно “підбудови”, створеної сукупністю “об'єктивних прикмет”, і “надбудови” — явища суб'єктивної сфери, витвореного “колективом людей, що хочуть бути державою”⁴⁷, автор поєднував “континуїтет” буття народу з “дисконтинуїтетом” (чи дискретністю) національного життя. Дана концепція дає можливість державний, політизований народ розглядати у статусі нації та повертатися до вихідних етнічних позицій, якщо державність, а з нею політичне життя народом втрачаються*.

Разом з тим концепція І. Лисяка-Рудницького допомагає уникнути помилки перенесення модерних ознак на соціуми глибшого минулого⁴⁸.

* Подібного погляду стосовно національної історії європейських народів дотримується і автор відомого на Заході бестселера “Європа. Історія” Норман Дейвіс. Він стверджує: “Начебто останньої стадії — національної держави — досягали не раз (курсив наш. — О. С.), але шляхи, що ведуть до цієї стадії, вкрай розмаїті” (Дейвіс Н. Європа. Історія. — К., 2000. — С. 472).

Цій же меті служать поняття “домодерної нації”, використовуване учасниками “круглого столу” істориків України, що відбувся у Львові 1995 р.⁴⁹, сформульоване Я. Грицаком поняття “потенційна протонація”⁵⁰, Е. Хобсбаумом — “протонаціоналістичні феномени, почуття”⁵¹, Е. Смітом — “нація до націоналізму”⁵². На основі поділу української історії на “ранньомодерні” (ранньоновітні) та власне “модерні” (новітні) часи⁵³ можна виокремити поняття “ранньомодерна нація”. Це відповідало б і загальноприйнятій періодизації європейської історії, і відображало б соціально-генетичні зв’язки між ранньомодерними та модерними часами, які, безумовно, існували у контексті соціально-цивілізаційної еволюції кожного європейського народу.

Вважаємо, що саме наявність вказаних зв’язків у тогочасних європейських суспільствах спонукає ряд провідних західних дослідників (а серед них — і “заповзятливих модерністів”) шукати початки виникнення сучасних націй у періодах, що передували ХІХ ст. Так, зокрема, Е. Гобсбаум стверджує, що нації, у сучасному розумінні цього слова, виникли “не раніше ХVІІІ ст., або, найбільше, його непарного попередника”⁵⁴. Е. Гелнер визнає, що початки модерної доби й відповідних форм свідомості можна знайти в європейській історії ХVІ ст. Саме з цього часу родовід “уявлених спільнот” виводить і Б. Андерсон⁵⁵.

Використання поняття “ранньомодерна нація” і зобов’язує, і дає можливість поставити ряд запитань стосовно процесів націогенезу та застосування понять “нація”, “національний” до соціуму Української козацької держави у межах модерністського розуміння нації.

Насамперед виникає питання про сам спосіб існування нації. Якщо ним є уявлення спільності, а ми ведемо мову про стан соціуму, коли у підпорядкованих належного усвідомлення немає, то чи припустимо таку людність називати нацією, навіть якщо робити обмовку, що це ранньомодерна нація? Припускаємо, що можна, коли виходити з тієї принципової засади, що протягом вказаного періоду нормою було усвідомлення “всезагального інтересу через інтерес окремої панівної верстви”⁵⁶. Це дозволяє стверджувати, що нацією варто називати соціум, об’єднаний національно ідентифікованою елітою, яка переконуванням, правовими нормами, маніпулюванням і примусом — всіма відомими засобами здійснення влади могла поширювати серед підвладних верств усвідомлення обов’язку підпорядковуватися інтересам і справам національного цілого.

Виявлена у джерелах інформація про висловлювання козаків на початку Національно-визвольної революції зміцнює думку, що таке усвідомлення існувало і поза політичною елітою у козацькому середовищі⁵⁷.

І хоча сьогодні кількість відомих свідчень про внутрішньосуспільне уявлення політичної спільності не надто велика, проте існує набагато більше висловлювань польських сучасників подій, які сприймали повстання саме нацією⁵⁸.

Факти формування старшиною у суспільстві позиції єдності, ґрунтованої на протистоянні російським новозапровадженням, у інтерпретації Катерини ІІ як “підбурюванні народу пристрасними та підступними витлумаченнями”, наявність у лівобережних українців “сокровенной ненависти” до великоросіян — фіксують і документи 60-х рр. ХVІІІ ст.⁵⁹

Як бачимо, історичні джерела повідомляють нам про факти генерування та поширення у підпорядкованих верствах солідарності саме старшиною — політичною елітою. Але хіба це не закономірність утворення нації, яка є “продуктом свідомих дій еліт”⁶⁰, хіба націогенеза знає інші шляхи, крім бюрократичної інкорпорації та народнокультурної мобілізації з провідною роллю еліт в обох випадках?⁶¹

Ми маємо доволі підстав стверджувати, що і сьогодні саме політична еліта залишається вирішальним чинником відтворення усвідомлення національної єдності. І незважаючи на всю могутність сучасних засобів забезпечення комунікованості суспільства, їй досі не вдається досягти участі у національному “щоденному плебісциті” усіх громадян. Сучасні дослідження їхньої політичної поведінки у демократичних країнах показують, наскільки рідко і далеко не всі з них чинять відповідно до раціонально-активістської моделі — стрижня національно усвідомленої поведінки. Цих громадян сьогодні “не можна назвати ні добре поінформованими, ні глибоко залученими до політики, ні особливо активними; процес же прийняття електоральних рішень становить собою що завгодно, лише не раціональний розрахунок”⁶².

Врешті, поки що не визначено ту мінімальну критичну відносну кількість людей з розумінням спільності, яка б давала можливість стверджувати, що перед нами нація. Вважаємо, що мова ні в якому випадку не має вестися “про всіх” чи “майже про всіх”. Адже у суспільстві, як відомо, діють статистичні закономірності, котрі проявляють себе як тенденції, не обов’язково реалізуючись у кожному конкретному випадку.

Висловлене щодо способу усвідомлення ранньомодерної нації стосується, на нашу думку, періодів відносної соціально-політичної стабільності. За часів нестабільності, особливо, коли над народом нависає загроза пригноблення, а то й загибелі, і джерело небезпеки чітко бачиться не лише на рівні абстрактних узагальнень, але й на рівні наочно-практичного життєвого досвіду представника підпорядкованих верств, — у такі періоди еліта з народом перетворюються в особливо міцну й могутню домодерну націю. На її єдність, з одного боку, працює відрефлексованість соціал-органічних зв’язків елітою, яка чітко усвідомлює соціально-політичні інтереси і своєї верстви, і всього соціуму. З іншого боку, хоча підпорядковані й неспроможні піднятися до рівня відрефлексованості загальносуспільних зв’язків і потреб, між ними і елітою виникає уявлення про політичну спільність на ґрунті архетипів етнічної свідомості, спрямованих проти зовнішніх ворогів: “ми — вони”, “або загинемо у неволі, або визволимося”. У ході визвольної боротьби вони цілком узгоджуються з відрефлексованими елітою завданнями політичної боротьби.

Тому вважаємо, що події третьої чверті XVII ст. важко кваліфікувати інакше як національно-визвольну революцію. І навіть якщо це не власна назва тих подій, сутності справи це не змінює. Адже перед нами такий незаперечний і підтверджуваний самим фактом свого існування прояв національної ідентичності — ідентитет — як “спільні дії... тобто дійова ідентичність”. Серед комплексу національних ідентитетів ми переважно маємо справу з ідентитетами свідомісного походження. Тому історик неодмінно наштовхується на проблему визначення рівня охопленості соціуму національними ідентитетами, достатнього для того, щоб стверджувати: він досліджує соціум у статусі нації. Виділення за цієї обставини такого ідентитету, як “дійова ідентичність”⁶³, дає можливість дослідникам національної ідентичності впевнено стверджувати, що рівня, необхідного для кваліфікування соціуму як нації було досягнуто. Інакше б соціум в цілому не мав би спонук до дій державотворчого змісту.

Врешті, навіть якщо на події третьої чверті XVII ст. поглянути з модерністського кута зору, всеодно доведеться їх визнати як національну революцію. Дане твердження, на наш погляд, ґрунтується на такій властивості модерної національної свідомості, як націоналізація часу або історії⁶⁴, чи, за іншим визначенням, як ретроспективні пошуки елітою підстав для національного самовизначення⁶⁵. І коли навіть погодитися з тим, що сучас-

на українська нація сформувалася у модерні часи як так звана “мала” нація, але відбувалося це з іменем Богдана та Визвольної війни на вустах, то вже цього достатньо, аби назвати ті події національними.

Наступним питанням, яке виникає з приводу застосування поняття “ранньомодерна нація”, є питання про такі прояви ідентичності, як становість та конфесійність. Поширення у XVII—XVIII ст. самоназв “козацький народ”, “православний, християнський народ” відразу ж наштовхує на, здавалося б, самоочевидний висновок, що перед дослідником незаперечний доказ станової чи конфесійної ідентичності, але не національної.

Проте така самоочевидність може бути оманливою. Як ми уже згадували, серед дослідників-суспільствознавців, починаючи з Дж. Стюарта Мілля, панує переконання, що національне передбачає складову політичності⁶⁶. Політичне ж за своєю онтологічною сутністю сьогодні розглядається з двох поглядів: субстанціонального та несубстанціонального або функціонального⁶⁷. Оскільки у суспільному бутті не вдається виявити політичне як “автономну реальність”, як субстанцію, і разом з тим доводиться постійно наштовхуватися на приклади перетворення у політичні найрізноманітніших проявів суспільного життя (за умови, що вони потрапляють на перетин інтересів окремих, часткових та загальносуспільних), то ми маємо брати до уваги можливість проявів становості та конфесійності як політичних. І якщо аналіз засвідчить, що до семантичного значення конфесійної чи станової самоназви включаються семи етнічності, територіальності, а особливо — політичності, то може виявитися, що під згаданими самоназвами історики мають справу з національною ідентичністю.

У теорії українських модерністів середини XX ст. ми маємо прояви протиставлення станової та національної ідентичностей як взаємовиключних. Так, зокрема, свого часу стверджував М. Стахів: “Становий лад ділить суспільство на окремі групові індивідуальності, причому стани відділені один від одного так сильно, що між ними не може витворитися передумова існування нації: почуття єдності”⁶⁸. Ту ж теоретичну позицію обстоював О. Бочковський: “Ніщо не гальмує так кристалізацію народів, а далі перетворення їх у модерну націю, як саме оці внутрішні суспільні перегородки”⁶⁹.

Проте далеко не всі сучасні етнологісти схильні протиставляти прояви ідентичності один одному. “Людам властиві численні колективні ідентичності... Таке явище, по суті, дуже поширене, саме його й слід, напевне, сподіватися у світі множинних зв’язків та ідентичностей”⁷⁰, — стверджує Е. Сміт. Таке бачення ми зустрічаємо і серед сучасних українських етнологів: “Ми вважаємо неприйнятним положення про те, що вона (етнічна чи національна ідентичність. — О. С.) “сперечається” за відданість з класом, релігією та місцевими ідентичностями і тому ніколи не є узгодженим цілим, а її основною слабкістю є відсутність гомогенності. Ми вважаємо відсутність гомогенності (етнічної, соціальної тощо) не слабкістю, а нормою модерної нації, що є, як правило, поліетнічною та соціально структурованою”. У розвиток думки наголошується: “Кожна з ідентичностей має свої параметри і своє “місце” в свідомості й системі смисловитих цінностей”⁷¹. Нам же залишається лише додати: якщо для модерної нації визнається нормою гетерогенність ідентичностей, то чому для домодерної нації обов’язковим показником має бути гомогенність?

Окремо мають бути розглянуті національна та конфесійна ідентичності. На нашу думку, їх не варто розглядати як взаємовиключні чи конкурентні. На користь такого бачення свідчить не лише історичний досвід України, Польщі чи Ірландії. Тісне поєднання національного з релігійним

залишається характерною рисою й теперішнього ірландського національного руху, а в сучасних арабських країнах націоналізм настільки міцно ототожнюється з ісламом, що практично не існує можливостей їх розглядати як окремі ідентитети. Тим більше, релігійне працює на користь чи й уособлює національне в умовах експансії іноетнічних та одночасно іноконфесійних сил, як це сталося з православною Україною під тиском католицької Польщі, з одного боку, та мусульманських Криму й Туреччини — з іншого.

Нерозривну єдність національно-конфесійного націологічного пояснюють таким чином: “Адже релігія — це старий перевірений спосіб, що дозволяє через загальну обрядову практику і своєрідне братерське почуття об’єднати людей, котрі в іншому мають між собою мало спільного”⁷². І хоча сьогодні ще ніхто остаточно не встановив, чи почуття належності до певної релігії подібне до націоналізму за своєю внутрішньою природою чи лише за своїми зовнішніми проявами, сучасні націологи схильні їх уподібнювати: “Зараз ці феномени прийнято ототожнювати, оскільки ми вже відвикли від такої моделі багатокорпоративної держави, де різні релігійні общини співіснують під егідою верховної ради як до певного ступеня автономні самокеровані утворення, як це було, наприклад, в Османській імперії”⁷³.

Найсерйознішого аналізу вимагає питання співвіднесеності національної ідентичності та політико-юридичної рівності всіх членів суспільства. Вважаємо, що тут доводиться вдаватися до формулювань, які б вказували лише на відносність такої рівності. Для прикладу зачитуємо Е. Гелнера: “... Звичайна група людей (скажемо, жителі певної території або носії певної мови) стає нацією, якщо і коли члени цієї групи твердо визнають певні загальні права і обов’язки стосовно один одного в силу їх об’єднання як членів”⁷⁴. Категоричніші формулювання про політико-юридичну рівність членів як “компонент стандартної західної моделі нації” чи як одну з “найголовніших рис національної ідентичності”⁷⁵, про націю як про самодостатній і самоврядний культурно-комунікативний простір, витворений “на засадах посполитої рівності його учасників”⁷⁶ — такі формулювання, вважаємо, більше характеризують носіїв ідеології націоналізму, ніж соціально-правову картину у реальній нації. Пригадаємо, як вирішувалася проблема “посполитої рівності” у націях, котрих з кінця XVIII ст. вважають модерними. Наймані працівники отримали рівні політичні права з роботодавцями лише наприкінці XIX ст., жінки — протягом 10—20-х рр. XX ст. (Тому Р. Арон, наприклад, мав достатньо підстав стверджувати, що європейські держави та суспільства напередодні Першої світової війни “не були національними ані фактично, ані теоретично”⁷⁷.) Проблема ж реальної рівності в реалізації як політичних, так і соціальних прав усіх громадян постала в сучасних західних націях лише після Другої світової війни в середині XX ст.

Нарешті, соціальна структура сучасних модерних націй описується західними соціологами переважно за допомогою теорії стратифікації, котра виходить з тієї засади, що індивідууми, сім’ї, групи консолідуються, підкреслимо, у ієрархічно підпорядковані один одному страти (у перекладі з англійської “страт” означає “верства”). Такий характер соціального устрою пояснюється тим, що “основою і сутністю” процесу суспільного стратифікування є “нерівномірний розподіл прав і привілеїв, відповідальності і зобов’язаності, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того чи іншого співтовариства”⁷⁸.

Історичні свідчення й теорія стратифікації можуть послужити аргументами на користь відмови від абсолютизації критерію рівності як ознаки модерної нації. Це дозволило б позбутися такого підходу і стосовно

ранньомодерної нації, тим більше, що тоді свою роль відігравали християнські уявлення “про небесну ієрархію архангелів і семи рангах ангелів”. Як наслідок прояви диференціювання того часу не сприймалися “ні соціальним нерівноправ’ям, ні тим більше особистою невдачею”, адже “земний церковний і мирський порядок вважався визначеним Богом, відображенням порядку небесного”⁷⁹. Вважаємо, що в Українській козацькій державі гаслом суспільної консолідації могла служити ідея непорушності прав усіх соціальних верств. “...І у нас же ніхто нікого не грабує, гетьман володіє гетьманським, а козак козацьким”, — як казав Я.Сомко⁸⁰.

І зрештою, чи не є принцип соціальної рівності, взятий до методологічного інструментарію модерністами, уможлядним ідеалом, який виглядає досяжним у часи радикальних суспільних перетворень, коли старий лад, а разом з ним суспільна ієрархія, ламаються, а нові устрій та ієрархія ще не визріли? Чи не варто нам погодитися з твердженням П.Сорокіна про те, що “суспільства без розшарування, з реальною рівністю їх членів — міф, так ніколи й не реалізований за всю історію людства”⁸¹?

Дещо перебільшеного значення, як на нашу думку, у модерністських дослідженнях націогенези надають з’ясуванню питання про історію становлення терміна “нація” у сучасному розумінні цього слова⁸². Такий підхід виглядає цілком природним для того періоду, коли міжнародне життя стало настільки щільним і комунікованим, що, десь виникнувши, наукова, суспільно-політична ідея легко запозичувалася іншими суспільствами, їх науковими та політичними елітами.

Коли ж мова ведеться про домодерний період націогенези, то доцільніше зосереджуватися на семантиці автохтонно виниклих назв або на заново сформованих семах здавна вживаної самоназви. Якщо вони вказуватимуть на ідентифікацію не лише з певною територією, але й з державою, населенням, їх політичними інтересами, то питання модусу виявлення поняття можна буде вважати несуттєвим. Можемо сказати, що ідея нації тоді поставала не у модусі поняття “нація”, а у модусі “народ”, “козацький народ”, “православні”, “українці” та ін.

Виділення етапу “ранньомодерна нація” викликане і тим, що ми маємо доволі багато проявів суспільно-політичного життя доби Гетьманщини, які важко описати у межах поняття “політична нація”. Адже типова політична нація сучасними дослідниками визначається як “нація без “національності”, тобто без ототожнення елітою себе з підпорядкованими верствами”⁸³. У зв’язку з цим політичну націю Гетьманщини не вдасться назвати типовою, оскільки у тогочасної еліти ототожнення з народом, хоч і дедалі послаблюючись, але існувало.

Це ототожнення себе проявило в орієнтації еліти на відповідальність за долю простих людей, включаючи й відповідальність за реалізацію прийнятих політичних рішень та відповідальність за збереження єдності у середовищі самої провідної верстви.

Прикладом першої з них може бути звернення П. Суховія у травні 1669 р. до прилуцького полковника Маценка. Запорозький гетьман закликав обирати політичну орієнтацію таким чином, щоб це не погіршило становища людей: “...Приятельськи тебе прошу, щоб ви розсудили, аби невинні люди, як прості вівці, за вашою старшою поведінкою не пішли в неволю”⁸⁴.

Проявом другої є лист П. Дорошенка до Д. Многогрішного від 7 травня 1669 р.: “Ні до чого іншого старанності моєї більше не докладаю, лише б будови Божії в потрібному перебували спокої і народ в усій Малій Росії, православною вірою сяючи, не зводився від незгоди старших до мізерії і знищення”⁸⁵.

На користь формування уявлення про спільність працювала і соціально-культурна парадигма українського бароко. Насамперед це проявлялося у тому, що протягом “XVII—XVIII ст. визначився інтерес не лише до світу, але і до людини, яка стрімко втрачала свою умовність”⁸⁶. Для формування національної єдності, цілісності це має першочергове значення, адже нація є спільністю свідомих своєї окремішності індивідів, об’єднаних “зв’язками, які збирають, сумують і комбінують у сукупність такі одиниці, які внутрішньо залишаються роз’єднаними. Створюється лише відносна спільність, близькість далеких, співіснування самодостатніх, сумісність внутрішньо несумісних”⁸⁷ або, як на схожу думку, нація визначається як “сконсолідована різноманітність”⁸⁸.

На формування уявленої спільності працювало й тогочасне становище України на культурній карті Європи. Перебування української культури XVII—XVIII ст. одночасно у двох великих культурних колах — православно-візантійському та римсько-католицькому — сприяло формуванню культури відкритого типу, вільної від тенденцій до ізоляціонізму. У внутрішньокультурному аспекті це теж працювало на зближення субкультурних проявів. “...Відкрита до сусідів українська культура і на своїй території показала величезні можливості відкритих контактів між окремими зонами”⁸⁹.

Дана риса гармонізувалася з характерною особливістю слов’янського бароко, як переконують дослідники, працювала на подолання дистанції між “високим” та “низовим” проявами культури та, звичайно, їх носіями⁹⁰ і таким чином сприяла культурному зближенню між елітою та народом, а в ширшому аспекті — формуванню уявленої спільності. Можливо, поєднанням саме визначених тут двох попередніх особливостей слід пояснювати таку неординарність українського бароко, як рух елітної та народної культур назустріч одна одній, тоді як у решті і слов’янських, і неслов’янських народів культура бароко характеризувалася лише “підживленням формами фольклору”⁹¹.

Тенденція до зближення народної та вченої (елітної) культур, як припускають дослідники, у тогочасній Україні була викликана нерозвинутістю просвітницьких, класицистських тенденцій, функції яких взяло на себе пізнє бароко⁹². Такі особливості української барочної культури “несподівано пішли на користь і сприяли національній ідентифікації культури і перетворенню різних “діалектів” в єдину мову культури”⁹³. Тоді як в інших країнах парадигма Просвітництва працювала на гуманістичний космополітизм. Вона одночасно боролася проти всіляких проявів народної культури, вбачаючи у них лише відсталість, забобонність, дурний смак. В Україні ж елітарна культура (за винятком релігійних авторів) розпочала свій рух взаємодії з народною культурою, який став ознакою доби романтизму — культурної течії, що відображала і забезпечувала культурними засобами процес формування модерних націй.

На інтенсивне формування уявленої спільності працювало й геополітичне становище України. Зовнішня загроза завжди виступала у ролі каталізатора державотворення та націогенези. Стосовно України середини XVII ст. даним чинником були грабіжницькі напади Кримського ханства, експансія шляхетської Польщі, до яких потім додалася експансія Москви. Як наслідок, в українців не могли не сформуватися почуття окремішності від сусідів не лише на рівні етнічного “ми — вони”, але й політичного, соціального, релігійного усвідомлення своєї окремішності, а паралельно з ним — і почуття солідарності, що в нашому контексті працювало на подолання наслідків впливу соціального диференціювання.

Формуванню чуття єдності сприяли й міграційні процеси XVII—XVIII ст. Переселенці обживали простори Брацлавщини, Київщини

ни, Запоріжжя, пізніше Лівобережжя, переходили у слободи, засновувані старшинами. Творячи нове життя, вони розривали зв'язки й втрачали ідентичність, зумовлювану чинниками, що діяли у межах рідних сіл та міст. Паралельно з цим, на думку Ф. Сисина, вони могли формувати нову свідомість, подібну до свідомості емігрантів Нового Світу у ХІХ ст.⁹⁴ Випрацюванню національної ідентичності сприяли й “інонаціональні” етнічні групи, “які могли нагадувати селянам і козакам про їхню власну “руськість”⁹⁵.

Для формування чуття національної спільності одним з провідних чинників є політична зорганізованість. За визначенням Л. Ребета, “нація це передусім культурно-етнічна спільнота, що зорганізувалася також політично”⁹⁶. Соціум Гетьманщини витворив такі інституції, як Генеральна військова рада, Гетьманат, Рада старшини, Старшинський з'їзд, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд та ін. На рівні місцевої влади — полкові канцелярії, суди, сотенні правління і сотенні суди. Навіть без вживання терміна “держава” важко назвати український народ того часу “культурно-етнічною спільнотою”. (Наслідком нашого імперського минулого є панування стереотипних уявлень про державу, з експресивним забарвленням даного поняття: велич, величина, трепетання сусідів... Про семантичне значення його, на наш погляд, найкраще сказано у Е. Гелнера: “Держава — це інститут або ряд інститутів, головним завданням яких (незалежно від усіх інших завдань) є охорона порядку. Держава існує там, де зі стихії соціального життя виокремилися спеціалізовані органи охорони порядку, такі, як поліція та суд. Вони і є держава”⁹⁷.) Зіставимо дане визначення з історичними фактами: договірними статтями гетьманів, обов'язковим компонентом яких була реалізація потреби у власних законах, судівництві, з названими вище політичними, адміністративними та судовими інституціями, а також з “Правами, за якими судиться малоросійський народ”, з судовою реформою 60-х рр. ХVІІІ ст. у Гетьманщині.

У контексті поставлених нами питань не можна не згадати про демократичні інституції Гетьманщини. На думку О. Бочковського, особливе місце в процесі націогенезу займає демократія, “ідеалом якої є усунення політичної, господарської та національної неволі; розкріпощення людства подужанням існуючих соціальних нерівностей та суперечностей. Демократія... переборює розпорошення (атонізм) феодального суспільства... Нація взагалі дуже зобов'язана демократії”⁹⁸.

І навіть якщо ці слова писані у контексті модерністської концепції, вони дуже легко екстраполюються на добу Української козацької держави, у якій чинник демократії, особливо на початковому етапі, залучав до політично усвідомленого життя якнайширші суспільні верстви і міг працювати на витворення ранньомодерного чуття спільності не лише на рівні архетипів етнічної свідомості, але й забезпечувати у свідомості підпорядкованих верств рефлексію соціал-органічних зв'язків невольної співналежності, що є підґрунтям для уявленої спільності. Що такі процеси відбувалися, недвозначно засвідчують народні пісні й думи політичного змісту.

Принциповим, у визначеному аспекті, вважаємо питання символу єднання нації. Для модерного часу це сама нація, до якої формується активне ставлення людини⁹⁹. Для доби Української козацької держави такими символами були віра, Вітчизна, права й вольності. У праці, присвяченій становленню української ідеї в історичній перспективі, сказано: “Домінантою політичної думки України від середини ХVІІ ст. стало відчуття навислої над краєм смертельної загрози. В її фокусі опинилася ідея порятунку — осель, вольностей, православ'я”¹⁰⁰. Певну складність тут створює

зіткнення ідей нації та монархії. У класичній модерністській схемі вони взаємно виключають одна одну, й ідея нації має прийти на зміну ідеї монархії. “Та не слід гадати, — переконує політолог, — що ідея нації різниться від ідеї монархії рівнем абстрагованості. Просто одна співвідноситься з особою, що втілює збірну волю групи, а друга — з групою, що виступає колективним волюючим суб’єктом”¹⁰¹.

У творах військових канцеляристів, у гетьманських універсалах ми зустрічаємо цього колективного волюючого суб’єкта. Це “Вітчизна”, “матір Україна” чи “Малоросія”, як у С. Дідовича. Українська еліта, перебуваючи в умовах імперії, у своїх творах та офіційних документах бере до уваги, звичайно, і російського монарха, причому як свого монарха. Проте це ні в якому разі не означає, що політична еліта та провідні соціальні верстви відводили для себе пасивну роль у житті Козацької держави. І. Лисяк-Рудницький нас запевняє: “Дуже легко показати, що під традиційною формою служіння особі монарха насправді йшлося про служіння нації-державі, тільки символізованій у династії й особі монарха”¹⁰². Як видно з документів, у Гетьманщині з монархом пов’язували лише затвердження у формі указу рішень, прийнятих елітним загалом в українській столиці. Це може означати єдине: не російський монарх втілював збірну волю українців, а вони самі через символ Вітчизни, Малоросії, недоторканих прав та вольностей. Зміст служби монарху представники еліти витлумачували як необхідність виконувати функції у межах українського суспільства. Так, зокрема, вважав І. Самойлович у листі від 26 жовтня 1677 р.: “... Щоб охоче і вірно вашій царській пресвітлій величності служити, і цілість України Малої Росії глядіти й остерігати, і проти всякого неприятели за неї і за церкву Божу заступатися готові були”¹⁰³. Таке бачення служби цареві І. Самойлович викладав і в листах компанійському полковнику Г. Новицькому, висловлюючи йому та його козакам подяки за старання виконання наказів: “... І проти всілякого неприятели так за гідність його монаршу, як і за цілість вітчизни нашої України застановлятися” (24 червня 1682 р.)¹⁰⁴; “... і до служби монархів наших Російських на захист ойчистого нашого Малоросійського краю залучали...” (12 липня 1685 р.)¹⁰⁵.

Ще показовішим у визначеному контексті є твір С. Дідовича, сама його назва — “Розмова Великоросії з Малоросією”. Замість того, щоб вивести образ царя, він вдається до персоніфікованого образу Великоросії, якого в самій Росії не існувало. Зрозуміло, що це перекладач Генеральної військової канцелярії робить тому, що в його середовищі члени соціуму, рефлексуючи, співвідносили себе саме з образом Малоросії.

На користь витворення ранньомодерного чуття національної спільності працювало й бачення старшиною сутності функціонування влади. Документи не дають підстав стверджувати, що джерелом влади сприймався народ. Разом з тим вони засвідчують, що і монарха старшини не розглядали як інституцію монопольного прийняття політичного рішення стосовно Гетьманщини.

Факт включеності російського монарха до політичної системи Гетьманщини зафіксувався формулою: “за волею вашою государською, а нашим проханням”. У такому вигляді ми її зустрічаємо, наприклад, у зверненні І. Самойловича до царя від 26 жовтня 1677 р.¹⁰⁶ Формулювання означало, що владу царя у Гетьманщині старшини вбачали у наданні легітимності прийнятим тут рішенням.

Дана орієнтація була дуже чітко визначеною. Старшини відводили царю роль виключно “легітимізатора” їх рішень. Дана орієнтація не передбачала прийняття рішення царем стосовно Гетьманщини, її устрою, її суб’єктів без попереднього щодо цього прохання. Яскраво це себе прояви-

ло у ході Глухівської ради 1669 р., яка обговорювала умови договору з московським царем. Російський представник доповідав, що українці негайно заперечили статтю, де цар постановляв розмістити російські залоги в ряді українських міст. Заперечення ґрунтувалося на тому, що “в чолобитті ж їхньому до великого государя... написано, щоб воєводам бути лише в Києві, а в Переяславі і в Ніжині, і в інших ні в яких містах воєводам і ратним людям не бути...”¹⁰⁷

“Міркування” І. Мазепи від 20 жовтня 1692 р. засвідчує, що порядок прийняття рішення в Гетьманщині (у тому випадку стосовно долі горілчаної оренди) уявлявся так. Старшини зберуть необхідну інформацію, обговорять її на з’їзді, підготують прохання з констатаційною, мотиваційною та імперативною частинами майбутнього царського указу. Роль царя у прийнятті рішення полягала лише в акті “монаршого затвердження”, тобто у наданні указу легітимності¹⁰⁸.

Така ж позиція прочитується і в аргументах І. Мазепи у ході так званої “війни маніфестів” 1708—1709 рр. Гетьман наголошував, що російський цар проводив політичні акції стосовно України “без жодної про те з нами згоди”¹⁰⁹. Апокрифічна промова П. Полуботка теж містить дану орієнтацію. Вона використовується як аргумент для засудження Петра І як тирана, що “єдиною владою своєю” приймав рішення стосовно України¹¹⁰.

Схожий підхід помітний і в пропозиціях, висловлених у ході складання прохання 1763 р., у яких старшини-автономісти пропонували самостійно на Генеральних радах (тут мався на увазі представницький орган від старшинства) шляхом голосування готувати рішення щодо усіх питань внутрішньої політики, які, проте, “сили і чинності своєї до того часу мати не повинні, доки гетьман та інші малоросійські чини не представлять вашій імператорській величності через своїх депутатів і не отримають на них всенаймилостивішої конфірмації”¹¹¹.

Автором такої ж моделі взаємин був і відомий громадський діяч Г. Полетика, котрий пропонував відродити в Україні шляхетську республіку. Відповідно до норм функціонування її “всі військові і громадянські запровадження і закони залежали від шляхетства, яке мало право творити їх на сеймиках, а для конфірмації королівської представляти на головний сейм”¹¹².

Саме здійснення влади репрезентантами держави і насамперед гетьманом бачилися соціоцентрично (як служіння суспільству) та інструментально (як засіб для принесення користі підпорядкованим)¹¹³. Таким чином, еліта уже була пройнята “усвідомленням своєї суспільної взаємозалежності і прагненням узгодити особисті інтереси за принципом справедливості”¹¹⁴. Це, на нашу думку, є чітким свідченням на користь формування модерного національно усвідомленого сприйняття влади. Саме такі аспекти бачення соціальної ролі владоможців доволі легко прочитуються в документах. Зокрема, в універсалі І. Мазепи гадяцькому полковнику з приводу зловживання орендарів: “... Але у більшій частині в тому Старшина винна, оскільки не іншому кому, лише Старшині, стерегти належить, щоб понад порядок належний, в Універсалах Наших іменованих, до обтяження черні нічого такого не робили”¹¹⁵.

В цілому завданнями гетьмана бачилися турбота про стабільність, правопорядок, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності суспільства, відтворення його духовності. У формулюваннях того часу це виглядало “печалуванням” задля “цілості” вітчизни, як писали Ханенкові старшини у листі до П. Дорошенка від 9 грудня 1671 р.¹¹⁶

Сам П. Дорошенко уряд гетьманства розглядав як гарантію єдності держави — Війська Запорозького, яке “без голови” піде “врозтіч”¹¹⁷. Сво-

їм завданням перед суспільством правобережний гетьман вважав “остереження” “цілості країни Українної і в ній святого православ’я і добра посполитого і образ війська Запорозького, як мені належить” ¹¹⁸. Ю. Хмельницький в універсалі до чигиринців від 8 серпня та канівців від 3 липня 1677 р. наголошував, що гетьман своїм правлінням має забезпечити “святий спокій і життя” ¹¹⁹.

Д. Многогрішний завдання гетьмана формулював таким чином: “... Про всіяке загальне добро промишляти, щоб весь народ за його старшинством в спокої і в тиші жили” ¹²⁰. І. Самойлович надавав важливого значення забезпеченню гетьманом єдності та суспільного спокою ¹²¹. В цілому підкреслювалася праця на користь суспільству. Так, засуджуючи Цицюру за невдячність, І. Виговський 10 вересня 1659 р. передрікав: “І ти полковником, хоч будеш гетьманом, жодному не дасиш, хіба відіймеш” ¹²².

Стосовно конкретних осіб, то гетьманська влада повинна забезпечувати принцип суспільної справедливості. Представникам еліти він вбачався насамперед у заохочувальному аспекті. Зокрема, 15 червня 1693 р. І. Мазепа з цього приводу висловився так: “... Маєм у своїй моці і власті влаштовувати і утверджувати в Малій Росії всілякі порядки, і кому доводиться, тому ведлуг слушності надання чинити всіляких добр” ¹²³.

Подібні формулювання стосовно функції гетьманського правління ми зустрічаємо і в І. Скоропадського: “... На певних осіб, одних у війську запорозькому заслужених, а інших до військової служби придатних, за заслугами, гідні показувати респекти” ¹²⁴.

Сподіваємося, що висловлені нами думки спонукають зацікавлених авторів вдатися до глибших теоретично й багатших джерельно спроб визначити зміст та рівень соціально-цивілізаційних здобутків суспільства Української козацької держави.

¹ К а с ь я н о в Г. В. Теорії нації та націоналізму. Монографія. — К., 1999. — С. 81—100.

² К а с ь я н о в Г. В. Український націоналізм: проблеми наукового переосмислення // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 47.

³ О б у ш н и й М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998. — С. 188.

⁴ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Роль України в новітній історії // І. Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й. Між історією і політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 17.

⁵ С т р у к е в и ч О. Формування української нації: на межі між “історичністю” та “неісторичністю” // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2000. — С. 448.

⁶ Г р и ц а к Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. Вип. 1. — С. 122.

⁷ Х о б с б а у м Э. Нации и национализм после 1780 года. СПб., 1998. — С. 11.

⁸ Там же. — С. 17.

⁹ К р у п н и ц ь к и й Б. “Нація” в козацькій Україні XVIII віку // Україна. — Париж, 1952. — № 8. — С. 605—608.

¹⁰ Ш п о р л ю к Р. Комунізм і націоналізм. — К., 1998. — С. 426—427.

¹¹ Б о р д ю г о в Г., Б у х а р а е в В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. — М., 1999. — С. 48.

¹² Там же. — С. 63.

¹³ Г у с л и с т и й К. Історичний розвиток української нації, 1972 // Інститут архівознавства НАН України, ф. 32, оп. 1, спр. 95.

¹⁴ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 20.

¹⁵ К о г у т З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Зустрічі. — 1991. — № 2. — С. 162.

¹⁶ С и с и н Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 75—76.

- ¹⁷ Хобсбаум Э. Указ. соч. — С. 120.
- ¹⁸ Там же. — С. 80.
- ¹⁹ Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Навчальний посібник. — К., 1999. — С. 327.
- ²⁰ Там же. — С. 328.
- ²¹ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — С. 84.
- ²² Лісовий В. Перший в Україні систематичний виклад теорій нації та націоналізму // Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму. — С. 12.
- ²³ Див.: Українська ідея. Історичний нарис. — К., 1995. — С. 22.
- ²⁴ Павленко Ю. Назв. праця. — С. 328.
- ²⁵ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996. — С. 15.
- ²⁶ Бочковський О. І. Наука про націю // Вишкільний курс. Ч. III. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX—XX ст. Уложив проф. Г. Васильович. — Брюссель—Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк—Торонто, 1975. — С. 24.
- ²⁷ Обушний М. Назв. праця. — С. 70.
- ²⁸ Кресіна І., Панібудьласка В. Етнос // Мала енциклопедія етнології. — К., 1996. — С. 69.
- ²⁹ Гумилев Л. Н. Етногенез и этносфера // Природа. — 1970. — № 1. — С. 51.
- ³⁰ Гумилев Л. Н. Письмо в редакцию // Вопросы философии. — 1989. — № 5. — С. 159; е го же. Етногенез и биосфера Земли. — Ленинград, 1989. — С. 35—36.
- ³¹ Див.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — С. 55.
- ³² Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. — С. 16.
- ³³ Майборода М. О. Етнополітична еволюція українців // Мала енциклопедія етнології. — К., 1996. — С. 491.
- ³⁴ Українська ідея. Історичний нарис. — К., 1995. — С. 22.
- ³⁵ Бочковський О. Наука про націю. — С. 12.
- ³⁶ Братасюк М. Етно-національне відчуження як філософська проблема (історико-філософський аспект). Дис... доктора філософ. наук. — Тернопіль, 1995. — С. 99.
- ³⁷ Нельга О. В. Теорія етносу. — К., 1997. — С. 68.
- ³⁸ Фурса М. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості. Дис... канд. філософ. наук. — Львів, 1996. — С. 30.
- ³⁹ Кузнецов А. О соотношении понятий “общество” и “этническая общность” // Советская этнография. — 1989. — № 4. — С. 29.
- ⁴⁰ Нельга О. В. Назв. праця. — С. 68.
- ⁴¹ Фурса М. Назв. праця. — С. 55.
- ⁴² Геллер Э. Нации и национализм // Вопросы философии. — 1989. — № 7. — С. 124; е го же. Нации и национализм. — М., 1991. — С. 35.
- ⁴³ Цит. за: Грицак Я. Українське національне відродження: тяглість і перервність традиції // Зустрічі. — 1991. — № 2. — С. 22.
- ⁴⁴ Обушний М. І. Назв. праця. — С. 3.
- ⁴⁵ Фурса М. В. Назв. праця. — С. 57.
- ⁴⁶ Там же. — С. 58.
- ⁴⁷ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. — С. 11—13.
- ⁴⁸ Там же. — С. 24, 26.
- ⁴⁹ Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів, 1995. — С. 43—66, 78—83.
- ⁵⁰ Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1. — К., 1992. — С. 122.
- ⁵¹ Хобсбаум Э. Указ. соч. — С. 75, 115, 121.
- ⁵² Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 52.
- ⁵³ Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 42.
- ⁵⁴ Хобсбаум Э. Указ. соч. — С. 9.
- ⁵⁵ Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму. — С. 286.
- ⁵⁶ Рябов С., Томенко М. Основи теорії політики. — К., 1996. — С. 54—55.
- ⁵⁷ Смолій В., Степанков В. Розвиток національної свідомості українців під час революції 1648—1676 років // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Матеріали Всеукраїнської істори-

- ко-краєзнавчої науково-практичної конференції 19 вересня 1998 року. — Стара Синява, 1998. — С. 18.
- ⁵⁸ С и с и н Ф. Назв. праця. — С. 67—68.
- ⁵⁹ Наставление, данное графу Петру Румянцеву — при назначении его малороссийским генерал-губернатором с собственноручными прибавками Екатерины II // Сборник РИО. — Т. 7. — СПб, 1871. — С. 382, 389—390.
- ⁶⁰ К а с ь я н о в Г. Теорії нації та націоналізму. — С. 83.
- ⁶¹ С м і т Е. Назв. праця. — С. 63—76.
- ⁶² A l m o n d G., V e r b a S. The Civic Culture Revisited. — Boston, 1980. — P. 12.
- ⁶³ К р е с і н а І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. — К., 1998. — С. 95.
- ⁶⁴ Ш п о р л ю к Р. Україна від імперської периферії до сучасної держави // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 76.
- ⁶⁵ Р о з у м н и й М. Справа честі (Алгоритми національного самовизначення): Політологічні есе. — К., 1995. — С. 57.
- ⁶⁶ М и л л ь Д ж. С т ю а р т. Представительское правление. — СПб., 1907. — С. 275; О б у ш н и й М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — С. 96.
- ⁶⁷ Л а з о р е н к о О. В., Л а з о р е н к о О. О. Теорія політології. — К., 1996. — С. 10—12; Б о д у е н Ж. Вступ до політології. — К., 1995. — С. 8.
- ⁶⁸ С т а х і в М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648—1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 81.
- ⁶⁹ Б о ч к о в с ь к и й О. Вступ до націології. — Мюнхен, 1992. — С. 104.
- ⁷⁰ С м і т Е. Назв. праця. — С. 182.
- ⁷¹ К р е с і н а І. Українська національна свідомість. — С. 93.
- ⁷² Х о б с б а у м Э. Указ. соч. — С. 109.
- ⁷³ Там же. — С. 112—113.
- ⁷⁴ Г е л н е р Э. Нации и национализм. — С. 35.
- ⁷⁵ С м і т Е. Назв. праця. — С. 20, 23.
- ⁷⁶ Р о з у м н и й М. Назв. праця. — С. 64.
- ⁷⁷ А р о н Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 282.
- ⁷⁸ С о р о к и н П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 302.
- ⁷⁹ А н н е р с Э. История европейского права. — М., 1999. — С. 211, 212.
- ⁸⁰ АЮЗР. — Т. 7. — С. 367.
- ⁸¹ С о р о к и н П. Указ. соч. — С. 304.
- ⁸² К а с ь я н о в Г. Теорії нації та націоналізму. — С. 34, 35.
- ⁸³ Х о б с б а у м Э. Указ. соч. — С. 119.
- ⁸⁴ АЮЗР. — Т. 8. — С. 222.
- ⁸⁵ Там же. — С. 188.
- ⁸⁶ С о ф р о н о в а Л. XVII—XVIII века в истории украинской культуры // Украина и Россия: общества и государства. — Вып. 1. — М., 1997. — С. 36.
- ⁸⁷ Ф у р с а М. В. Назв. праця. — С. 56.
- ⁸⁸ О б у ш н и й М. Назв. праця. — С. 62.
- ⁸⁹ С о ф р о н о в а Л. Указ. соч. — С. 36.
- ⁹⁰ Барокко в славянских культурах. — М., 1982.
- ⁹¹ Там же. — С. 32.
- ⁹² А б р а м о в и ч С. Мелетій Смотрицький та проблеми філологічної культури бароко. // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К., 1987. — С. 147.
- ⁹³ С о ф р о н о в а Л. Указ. соч. — С. 23.
- ⁹⁴ С и с и н Ф. Назв. праця. — С. 68.
- ⁹⁵ Там же.
- ⁹⁶ Р е б е т Л. Теорія нації. — Мюнхен, 1955. — С. 68.
- ⁹⁷ Г е л н е р Э. Указ. соч. — С. 29.
- ⁹⁸ Б о ч к о в с ь к и й О. Наука про націю. — С. 27.
- ⁹⁹ А г а е в А. Г. Нация, ее сущность и самосознание // Вопросы истории. — 1969. — № 7. — С. 104.
- ¹⁰⁰ Українська ідея. Історичний нарис. — С. 33.
- ¹⁰¹ Р о з у м н и й М. Назв. праця. — С. 64.
- ¹⁰² Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Формування українського народу й нації. — С. 17.

- ¹⁰³ АЮЗР. — Т. 13. — С. 359.
¹⁰⁴ АЗР. — Т. 5. — С. 171.
¹⁰⁵ Там же. — С. 183.
¹⁰⁶ АЮЗР. — Т. 13. — С. 357.
¹⁰⁷ Там же. — Т. 8. — С. 90.
¹⁰⁸ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 5—7.
¹⁰⁹ Там же. — С. 174.
¹¹⁰ Історія Русів. — К., 1991. — С. 287—288.
¹¹¹ Прощение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 93.
¹¹² Український археологічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 151.
¹¹³ В я т р Е. Социология политических отношений. — М., 1979. — С. 283—284.
¹¹⁴ Р о з у м н и й М. Назв. праця. — С. 64.
¹¹⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 8.
¹¹⁶ Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 384.
¹¹⁷ Там же. — С. 61.
¹¹⁸ АЮЗР. — Т. 6. — С. 254.
¹¹⁹ Там же. — Т. 13. — С. 253, 258.
¹²⁰ Там же. — Т. 8. — С. 176.
¹²¹ Там же. — Т. 13. — С. 5.
¹²² Там же. — Т. 7. — С. 310—311.
¹²³ АЗР. — Т. 5. — С. 263.
¹²⁴ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729—1730 г. // Материалы для истории экон., юрид. и общественного быта Старой Малороссии. — Вып. 1. — Чернигов, 1901. — С. 390.

* * *